

und wo ohne kirchliche Sanktion, ja oft gegen die Kirche, ewige, natürliche Kulte von innen, d. h. als unmittelbare Augenblicksgestaltungen hervorgehen, bzw. hervorgegangen sind. So wird selbstverständlich auch die vormagische Magie im Sinne Vierkandts — d. h. das sublogische Erlebnis, das gedanklich dann auch als „Magie“ übersetzt werden mag — immer streng von der bewussten der Zauberer und Schamane etwa, fernzuhalten sein. Beide Fälle bestehen eben, und oberflächlich werden auch beide oft ohne Unterschied als Religion, bzw. Magie verbucht, doch sind sie dessenungeachtet zweifelsohne etwas ganz verschiedenes. Umgekehrt wird man aber auch gegen Versuche viel energischer zu kämpfen haben, die lebendige Religion von lebendiger Magie, ja auch Kulturvölker von Naturvölkern schärfer scheiden zu dürfen glauben und solches sich, wenn auch nur gelegentlich, doch vornehmen.

Karl Marót.

Circumferre.

Az EPhK. 1938. évf., 10—12. számában megjelent dolgozatomban kísérletet tettem egyebek között annak bebizonyítására is, hogy a rómaiak *lustrum* néven ismert szertartása eredetileg a nap körbenjárását utánzó *megvilágítási körmenet* volt. Mint egyik legfontosabb bizonyítékot, megemlítettem az *amburbium* ünnepet. Hivatkoztam H. Usenerre (Weihnachtsfest, 314) és G. Wissowara (RuKdR². 101; v. ö. azonkívül RE. I. 1817), akiknek felfogása szerint a római keresztény egyház „Gyertyaszentelő“ = *candelaria* ünnepe a pogány *amburbium* egyenes folytatása; azaz a keresztény ünnep gyertyás körmenete a pogány *amburbium*-ból átvett örökség. (A római *amburbium*-ot tudvalevőleg ugyanúgy február elején tartották, mint a keresztény *candelariát*.) Usener kiindulópontja e tétel megfogalmazásánál két különböző, de azonos tartalmú középkori liturgikus szöveg volt (Johannes Beleth és Innocentius III; v. ö. *Lustrum*, 46. jegyzet).

Időközben Ivánka Endre szíves közléséből megtudtam, hogy az egyházi liturgia-történet Usener és Wissowa felfogásától eltérőleg a *candelariát* nem a római *amburbium* folytatásának tekinti, hanem éppen csak késői, a Kr. u. VIII. században keletről importált szertartást lát. Ilymódon az általam felhozott argumentum egy sajnálatos középkori tévedésből kiinduló félremagyarázás lenne. — Nem érzem magam hivatottnak arra, hogy a liturgia-történet e különösen érdekes és fontos kérdésével részletesebben foglalkozzam, csak mint klasszikus filológus óhajtók állást foglalni e probléma egyik részletkérdésében.

Az Usener által idézett két középkori liturgikus szöveg¹ két

¹ Teljesség kedvéért újra idézem a két kérdéses szöveget: *Johannes Beleth* (XII. század), *ration. 81*: quare autem candelaria vocetur, aliam auctoritatem non habet, sed potius fluxum est ab antiqua consuetudine ethnicorum sive gentilium, erat enim antiquitus Romae consuetudo ut circa hoc tempus in principio februarii urbem lustrarent eam ambiendo cum suis processionibus gestantes singuli candelas ardentis et vocabatur illud amburbale. — *Innocentius III. serm. de sanctis XII* (Migne 217. 510a): quam (scil. Proserpinam a Plutone raptam) quia mater eius quaesisse credebatur, et ipsi ad commemorationem ipsius, facibus accensis in principio mensis urbem de nocte lustrabant, unde festum illud vocabant amburbale, cum

fontos megállapítást tartalmaz: 1. a *candelaria* a pogány *amburbium* christianizált formája. — 2. Az *amburbium* fáklvás körmenet volt. E két állítás közül e helyen csak az utóbbival óhajtunk foglalkozni. A kérdés tehát az: vajjon elhíhetjük-e a középkori keresztény írónak, hogy a régi pogány *amburbium*, amit ő már csak hagyományból, talán harmad-, negyedkézből ismerhetett, tényleg fáklvás körmenet volt? Megnehezíti e kérdés eldöntését többek között az is, hogy nemcsak az *amburbiumra*, hanem egyáltalán az antik *lustrumokra* vonatkozó forrásaink kétségbeejtően töredékesek és szűkszavúak. Nincs úgyszólván egyetlen antik forrásunk sem, amely minden kétséget kizáróan *expressis verbis* értesítene arról, hogy a római *lustrumok* leglényegesebb aktusa éppen a megvilágítási körmenet volt. És mégis minden kétség, minden kötelező philológiai skepsis ellenére azt hiszem, a fenti kérdésre igennel kell válaszolnom. Az *amburbium* tényleg fáklvás körmenet, és a *lustrum*-szertartások leglényegesebb mozzanata a megvilágítási processió. Ennek bizonyítására tesztek az alábbiakban kísérletet, kiegészítésül legutóbb megjelent dolgozatomhoz.

Az egyik római *lustrumaktus* legrészletesebb leírását Catónak a földművelésről írott könyvében találjuk (141: *agrum lustrare sic oportet etc.*). Fáklyás körmenetről e leírásban nincs szó. Rögtön az első mondatokban találjuk azonban a *lustrumaktus* két fontos terminus technicusát: *circumagere* és *circumferre*. Az első terminus technicus *circumagere* az áldozati állatoknak, a *suovetaurilia*-nak körülvezetésére vonatkozik, amivel már egyszer részletesebben foglalkoztunk. Érdemes lesz azonban a másik kifejezést, a *circumferre* igét is alaposabban szemügyre venni. Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy e szónak *circumferre* „körülvinni“, „körülhordozni“ az archaikus latin nyelvben volt egy később teljesen háttérbe szorult *praegnans jelentése* is; *circumferre* mint kultikus terminus ugyanazt jelentette, mint *lustrare*. Ismerjük a *circumferre* igének ezt a régi jelentését többek között Nonius (p. 399 Lindsay) glosszájából is: *Circumferre est proprie lustrare*. Ebben az értelemben használja e kifejezést pl. Plautus egyik Serviusnál (Serv. Aen. 6, 229) megőrzött fragmentumában: *pro larvato te circumferam*; vagy egy másik helyen az Amphitruóban (775): *iube istam pro cerrita circumferri*. Ugyanez a kifejezés fordul elő Lucilius egyik szatirájában is (II 16): *tum farto omnia sunt circumlata*. Érdemes megemlíteni, hogy a latin *circumfero* ige umber megfelelője *afero*, *aferrum*, *anferener* csakis *lustrare* értelemben ismeretes (v. ö. C. D. Buck, Gramm. of Oscan and Umbrian 328; a régebbek közül Bücheler, Umbrica 84 k.).

Hogy e *praegnans* értelemben használt *circumfero* igét grammatikailag is teljesen megértsük, Vergilius egyik erősen archaizáló mondatára kell gondolnunk (Aen. 6, 229):

Idem ter socios purā circumtulit undā
Spargens rore levi et ramo felicis olivae,
Lustravitque viros, dixitque novissima verba.

A *circumfero* igének tehát e *praegnans* jelentésében kettős vonzata van: egy *accusativus* és egy *ablativus*. *Accusativus*ba kerül a kultikus cselekmény *objektuma* (socii), az, akinek vagy aminek érdekében az

autem sancti patres consuetudinem illam non possent extirpare, constituerunt ut in honorem beatae virginis Mariae cereos portarent accensos.

aktust végrehajtják, és ablativusba kerül az eszköz (unda), aminek körülhordozása az aktus maga. Kérdés tehát, mit hordoztak körül a *lustrum* esetében? Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e szó *circumfero* az áldozati állatok körülvezetését nem jelölhette.

Amennyire az itt számbajövő antik irodalmat én ismerem, úgy látom, erre a kérdésre a nagyszabású lustrumokra vonatkozó töredékeink nem adnak választ. Egyéb, kisebb jelentőségű privát lustrumokat kell tehát szemügyre vennünk.

Vergiliusnál a fent idézett sorokban leírt *lustrum* két ilyen tárgyat ismer: víz (unda, ros) és olajág (ramus felicis olivae).² Az olajág megfelelője az iguviumi táblákon *perca arsmatia = virga ritualis* (VI A 19). — Tévedés lenne azonban azt gondolnunk, hogy csakis e két eszköz, víz és olajág, illetve *virga ritualis* az, amire a *lustrum* jelölésére használt latin *circumferre* és umber *afero* igék utalnak. Hiszen már az iguviumi táblák is előírják — mint erre már legutóbb is utaltunk —, hogy a *lustrum* előkészítése után az aktust végző tisztviselő az állatokkal (*tures*) és tűzzel (*pure*) járja körül a populus soraít (*puplum*): I B 20. *Enumeq apretu tures et pure = Tunc ambito tauris et igne*. Az umber *afero = lustrare* ige tehát éppen a tűz körülhordozását is kellett, hogy jelölje. Sajnos, a meglehetősen szimpla umber *pir* szó nem ad közelebbi útbaigazítást arra, hogy milyen formában történt a tűz körülhordozása. Egyéb parallel umber kifejezések alapján (pl.: I B 12 *pir ahtimem ententu*) gondolhatnánk akár a horatiusi *prunae vatillumra* is (Sat. I 5, 36).

De térjünk vissza az archaikus latin *circumferre = lustrare* igéhez. Mint láttuk, emellett az ige mellett ablativusba kerül az eszköz, amivel a kultikus aktust végrehajtják. Később kiszorította ezt a kifejezést a *lustrare* terminus technicus. Természetes azonban, hogy a latin nyelv logikus és szigorúan konzervatív szellemének megfelelően a szintaktikai schema a változás ellenére a régi maradt. Ez azt jelenti, hogy az új terminus technicusnak megmaradtak ugyanazok a vonzatai, mint a régi *circumfero*-nak. A *lustrare* ige teljes grammatikai schemája: *lustrare aliquem aliquo* ugyanúgy, mint *circumferre aliquem aliquo*. Ablativusba kerül az ige mellett az eszköz, amivel a kultikus aktust végrehajtják. Ennek bizonyítására álljon itt két idézet Tibullusból:

I 5, 11: ipseque ter circum lustravi sulphure puro

I 2, 61: et me lustravit taedis.

Mindkét esetben az ablativus mutatja, hogy egy bizonyos eszköz körülhordozása volt az aktus lényege. A második idézet rögtön példa arra is, hogy égő fáklya is szerepelt a lustrumaktusban. (Természetesen nem tévesztendő össze a Tibullusnál leírt lustrumok az állam és közösség periódikusan ismétlődő lustrumaival. Minden különbség ellenére nyilvánvaló azonban, hogy az állam és közösség nagy lustrumai lebegtek szemei előtt annak, aki a babonához nagyon is közel álló

² Csak mellékesen jegyzem meg, hogy felfogásom szerint az idézett Vergilius-sorokban egy harmadik eszközzől is szó van. Mivel azonban e harmadik eszköz megnevezése petitio principis lenne, az olvasóra bízom, hogy e cikk elolvasása után egyedül találja meg ezt a harmadikat. Csak figyelmeztetésül teszem fel itt a kérdést: lehetséges-e a vergiliusi nyelvhasználat szerint, hogy a 231 sor szavai: *lustravitque viros* semmi újat ne mondjanak, csak az előző két sor értelmét rekapitulálják? Vajjon nem lenne ez pongyolaság? — különösen, ha a sor másik fele: *dixitque novissima verba* a leírást még tovább folytatja!

mentalitással lustrumot rendezett, hogy privát életének új, boldogabb korszakát nyissa meg, mintahogy az állam lustruma az új quinquenniumot készíti elő.) — A lustratiós szertartás három eszközzével találkozunk Ovidiusnál Medea és Aeson varázsjelenetében (Met. 7, 261):

terque senem *flamma*, ter *aqua*, ter *sulphure lustrat*.

A tűzzel, lánggal (*flamma*) való lustráláshoz Medea, mint az az előző sorokból kitűnik, *fáklyákat* használ. Hogy mennyire fontos volt a lustratiónál az égő fáklya, azt mutatja Claudianus kifejezése is: *fax lustralis* (VI Cons. Honor. 324 k.).

Már most próbáljuk meg feltenni a kérdést, mik lehettek a pszichológiai okai annak, hogy a *circumferre* igét, mint kultikus kifejezést a *lustrare* terminus technicus majdnem teljesen kiszorította? Azt hiszem, a feleletet nagyon egyszerű lesz megfogalmazni. A *circumferre* ige még mint *praegnans* kifejezés is túlságosan általános és tágkörű. Hiszen már a fentiek alapján is rekonstruálhatunk egy egész csomó olyan archaikus kifejezést, mint: *virgā, aquā, farto, sulphure, igne, taedā* vagy *face circumferre*. E kifejezés mellett tehát, a félreértések elkerülése végett, minden esetben pontosan meg kellett jelölni — legalább is a szakrális utasításokban — az eszközt, amivel az aktus végre-hajtandó. Viszont a *lustrare* ige mellett erre csak akkor volt szükség, ha e kifejezést átvitt értelemben használták. Hiszen valamit „megvilágítani“ csakis *tűzzel* vagy *égő fáklyával* lehetett, de semmi esetre sem vízzel, vagy virga ritualissal. — Felfogásunk szerint tehát *lustrare aliquem* mint kultikus kifejezés egyértelmű a rekonstruálható archaikus terminus technicussal: *taeda* vagy *face circumferre aliquem*. Ha a szövegekben a *lustrare* kultikus kifejezés mellett nem áll kifejezetten egy másik ablatívus, oda kell értsük: *luce, igne, taedā* vagy *face*. Ez a grammatikai rekonstrukció az első pillanatra túlmerésznek látszik ugyan, de nem ismerek egyetlen klasszikus antik helyet sem, amely ennek ellentmondana. Ugyanez a felfogás a lustrum lényegéről tette lehetővé egyébként már Servius egyik rosszul sikerült, de nagyon tanulságos és sokatmondó etymológiai kísérletét is (Serv. Aen. 6, 229): *lustratio a circumlatione dicta est vel taedae vel sulphuris*. Ezek a szavak bizonyítják egyrészt azt, hogy Servius (vagy forrása) a *lustratio* szóban az éppen nem klasszikusan hangzó *circumlatio* terminus eltorzulását vélte felismerni, de másrészt azt is, hogy a *lustratio* leglényegesebb aktusát éppen a fáklyák, vagy más égő eszközök (a nap szimbóluma, v. ö. legutóbbi cikkemmel) körülhordozásában látta.

Az imént elmondottak értelmében tehát a római lustrumok leglényegesebb mozzanata a fáklyák, vagy egyéb égő eszközök körülhordozása, a *megvilágítás* volt. (Természetes, hogy ezenkívül egyéb lustratiós tárgyakat is körülhordozhattak; a *lustrare* szó ezekre azonban csak átvitt értelemben vonatkozhatik.) Ha már most az egyik római lustrumról, az *amburbium*-ról két középkori keresztény szerzőnél azt olvassuk, hogy ez fáklyás körmenettel volt egybekötve, nem látom be, miért kellene az illetők szavahihetőségét kétségbe vonnunk? Csak azért talán, mert nem idéznek egy késő antik vagy klasszikus forrást? — Azt hiszem, nem lenne jogos e hyperkritika még akkor sem, ha *biztosan tudnánk*, hogy a másik kérdésben (*amburbium* ∞ *candelaria*) Johannes Belet és Innocentius III tévedtek.

(Frankfurt a/M.)

Szabó Árpád.

Einen Kardinalpunkt meiner Arbeit „Lustrum“ in Arch. Phil. 1938 N. 10—12 bildete der Versuch nachzuweisen, dass das lustrum eine

Beleuchtungsprozession war. Nach der vorgetragenen Auffassung soll die Sonne in der Rundprozession des Lustrumaktes durch brennende Fackeln oder durch herumgetragenes Feuer symbolisch zum Ausdruck gebracht worden sein. Als Beispiel habe ich die christliche Feier Lichtmesse erwähnt, die nach Usener (Weihnachtsfest 314) und Wissowa (RuKdR² 101 und RE I 1817) als die christianisierte Form des römischen Festes amburbium gelten soll. Die Lichtprozession dieses christlichen Festes ist nach einigen liturgischen Schriften des Mittelalters eine antike Erbschaft. Seitdem bin ich darauf aufmerksam gemacht worden, dass nach der Auffassung der kirchlichen Liturgiegeschichte die Lichtmesse mindestens teilweise orientalischen Ursprungs sein sollte. Demnach musste die Frage wiederholt gestellt werden, ob die Behauptung: der wesentlichste Teil des Lustrumaktes sei eine Beleuchtungsprozession, auch weiterhin aufrechterhalten werden darf. Die bejahende Antwort auf diese Frage glaube ich durch die Untersuchung des Terminus *technicus circumferre* zu erhalten. Das Wort *circumferre* ist in dem archaischen Sprachgebrauch mit *lustrare* gleichbedeutend; vgl. Plautus bei Serv. Aen. 6, 229; Plautus *Amphitruo* 775; Lucilius II. 16; Verg. Aen. 6, 229; etc. Das entsprechende umbrische Verbum *afero*, *aferum*, *anferener* ist überhaupt nur in der Bedeutung *lustrare* bekannt. Zu dem Lustrumakt gehörte also nach diesem technischen Ausdruck notwendigerweise das Herumtragen gewisser Gegenstände. Unter den herumgetragenen Gegenständen werden Fackeln (Tibullus I 2, 61.), Feuer (Ovid. Met. 7, 261.) und Schwefel (Tibullus I. 5, 11.) mehrfach erwähnt. Selbst der antike Etymologieversuch bei Servius Aen. 6, 229 (*lustratio a circumlatione dicta est vel taedae vel sulphuris*) zeigt, dass als der wesentlichste Akt des Lustrumaktes die Beleuchtung durch Fackeln oder durch Feuer empfunden wurde.

(Frankfurt a. M.)

A. Szabó.

Ismeretlen Petőfi-vers nyomában?

Az első részletes Petőfi-biográfiát francia szerző, Charles-Louis Chassin írta 1860-ban (*Le poète de la Révolution hongroise: Alexandre Petoefi, Bruxelles—Paris, 1860*), pedig írója nem is irodalomtörténész, hanem historikus volt. Mint a liberális-demokratikus történet szemlélet képviselője, koncepciójának középpontjában a revólúció eszméje állott. A magyar történelem iránti érdeklődését (legfontosabb magyar tárgyú munkája: *La Hongrie, son génie et sa mission, 1856*) is az magyarázza, hogy a magyar habitus legkarakterisztikusabb vonásának a forradalmi eszmék tisztelétét tartotta. A történelmi érdeklődés vezette az 1848—1849-es magyar események és Petőfi történelmi szerepének megismerése felé. Petőfiben Chassin csak forradalmárt, magyar Rouget de l'Islet látott és a terjedelmes Petőfi-biográfiába (8°, 358 l.) főleg forradalmi versek fordítását és interpretálását szőtte bele. A magyar költőben látta a forradalom eszményének par excellence képviselőjét s költeményeit is úgy csoportosította, hogy ezek — felfogása igazolásául — a költő egyenesvonalú fejlődését mutassák ennek az eszmének a szolgálatában.

A kötetben mintegy száz Petőfi-vers fordítását találjuk. Ezek közt akadnak olyanok is, melyek nyomtatásban először itt jelentek meg. (Például: A szájhősök *Les héros en paroles* címen, 190. l. és az Erdélyi hadsereg A Bem címen 289. l.) Sikerült a műben egy olyan költeményt találnunk, melynek magyar eredetijét nem ismerik kiadásaink. Chassin szerint ez volt Petőfi utolsó verse, melyet Teleki Sándor gróf őrzött